

7. Трубніков В.М. Кримінально-виконавче право в системі права України // Правова система України: теорія і практика: Тези доп. і наук. повідом. Респуб. наук.—практ. конференції. — К., 1993. — С. 451.
8. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Загальна частина / За заг. ред. Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. — К.: ФОРУМ, 2001. — 388 с.
9. Курс кримінально-виконавчого права України (Загальна та Особлива частини): Навч. посіб. / О. М. Джужа, В.О. Корчинський, С.Я. Фаренюк; за заг. ред. О.М. Джужа. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 304 с.
10. Дуванський О. затримання особи та обрання їй запобіжного заходу у вигляді взяття під варту: у чинному КПК України та у його проекті // Право України. — 2005. — № 6. — С. 61-63.
11. Європейські в'язничні правила. // Оцінка, шляхи подальшого реформування в'язничної системи України. — К., 1999. — С. 189-210.
12. Рагинський М.Ю. Надзор за соблюдением законности в местах лишения свободы, при отбывании ссылки и исправительных работ без лишения свободы // прокурорский надзор в СССР. — М., 1973. — С. 276-277.
13. Добровольская Т.Н., Матюшенко М.А. Прокурорский надзор за исполнением наказаний и иных мер принудительного характера, назначаемых судом: Конспект лекций. — Х., 1983. — С. 4.
14. Белякин Н.М., Самсонов В.З., Сафонов А.П. Прокурорский надзор за соблюдением законов в исправительно-трудовых учреждениях: Метод. темы. — М., 1984. — С. 5.
15. Прокурорський нагляд в Україні. — Донецьк, 1997. — С. 235.
16. Загальна декларація прав людини // Оцінка, шляхи подальшого реформування в'язничної системи України. — К., 1999. С. 189-210.
17. Каркач П.М. Організація роботи прокуратури міста, району: Методич. посіб. — Х.: Право, 2008. — 352 с.

УДК 343.22

Отчак Н. Я., к.ю.н., доцент кафедри
освітньої політики Львівського обласного
інституту післядипломної педагогічної освіти

Юридична природа особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх

У статті досліджується юридична природа кримінальної відповідальності неповнолітніх та причини, що зумовлюють особливий статус неповнолітніх осіб різних вікових категорій.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, неповнолітня особа, спеціальний суб'єкт злочину, суб'єктивна сторона злочину, вікова неосудність.

В статье исследуется юридическая природа уголовной ответственности несовершеннолетних и причины, обуславливающие особый статус несовершеннолетних разных возрастных категорий.

Ключевые слова: уголовная ответственность, несовершеннолетний, специальный субъект преступления, субъективная сторона преступления, возрастная невменяемость.

The article examines the legal nature of the criminal responsibility of minors and the reasons which lead to the special status the minors of different ages.

Keywords: criminal liability, a minor, a special entity of crime, the subjective aspect of the crime, diminished responsibility.

Постановка проблеми. Із розвитком суспільства зростає активність населення в різних сферах суспільного життя, їх свідомість та нетерпимість до порушення

законів. Система правових норм щодо запобігання вчиненню правопорушень та злочинів постійно вдосконалюється. Однак злочинність, зокрема й злочинність неповнолітніх, зростає і набуває нових форм.

Сьогодні проблема протидії злочинності неповнолітніх у світовій спільноті отримала новий розвиток, який відображається в повній або частковій заміні репресивного кримінального правосуддя на відновлювальне. Однак, коли злочин вже вчинено, виникає питання про кримінальну відповідальність неповнолітнього.

При встановленні кримінальної відповідальності, законодавець не може не враховувати, що особи, які вчиняють злочини, безумовно, різні за своїми соціальними, психологічними та іншими якостями. КК України 1960 року не виділяв окремої глави про особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, тому пільгові норми щодо неповнолітніх не становили єдиної системи. Цю прогалину виправив КК України 2001 року, який, враховуючи біологічні, соціальні і психологічні особливості неповнолітніх різних вікових категорій, по-новому визначає їх кримінальну відповідальність.

Однак деякі питання встановлення особливостей щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх залишаються дискусійними. Зокрема, ґрунтовного дослідження і вдосконалення на нормативному рівні потребує проблема встановлення мінімального віку, з досягненням якого неповнолітня особа підлягає кримінальній відповідальності та визначення поняття «вікової неосудності» неповнолітніх.

Проблема визнання неповнолітнього суб'єктом кримінально-правових відносин досліджується не тільки юристами, але й педагогами, психологами, психіатрами та іншими фахівцями тому, що вирішити її у межах лише однієї галузі науки неможливо. Саме ці питання, при постійних наукових спробах вирішення деяких з них, залишаються невирішеними у нормах Кримінального кодексу України. Ось чому багато з них є дискусійними, тлумачаться неоднозначно і вимагають не тільки подальшого вивчення, але й нових підходів до їх розв'язання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблеми встановлення особливостей кримінальної відповідальності щодо неповнолітніх присвятили свої праці такі юристи, психологи і педагоги: З.А. Астеміров, Н.Л. Березовська, В.М. Бурдін, Г.С. Гаверов, Н.О. Гуторова, Т.А. Денисова, А.І. Долгова, Т.В. Драгунова, М.В. Матюхіна, Е.Б. Мельникова, Т.С. Михальчик, Г.М. Міньковський, Є.С. Назимко, В.Г. Павлов, Н.Ф. Прокіна і ін.

Мета статті – на основі дослідження наукових джерел проаналізувати доцільність встановлення у КК України особливостей щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України, єдиною і достатньою підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого КК України. У доктрині кримінального права загально визнаним є поділ складу злочину на чотири елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону. Відсутність одного з цих елементів або однієї з обов'язкових ознак цих елементів унеможлиблює притягнення особи до кримінальної відповідальності. Безумовно, усі елементи складу злочину є рівними у своєму загальнозмістовому визначенні, однак встановлення особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх, з огляду на аналіз законодавчих положень, ґрунтується переважно на визначенні суб'єкта, як елемента складу злочину.

Насамперед, виділимо окремі соціальні, вікові та інші ознаки, аналіз яких дає

додаткові можливості для більш детального вивчення суб'єкта складу злочину.

Своєрідність неповнолітніх як спеціального суб'єкта кримінальної відповідальності, передусім, полягає в тому хронологічному віці, який зумовлює психічний та фізіологічний розвиток особистості, набуття нею певних знань, навичок та вмінь, що дає змогу усвідомлювати суспільну небезпечність своїх дій та керувати ними [6, 156].

Щоб бути суб'єктом будь-яких суспільних відносин, людина повинна досягти певного рівня психофізичного та соціального розвитку, який дасть їй можливість усвідомлювати свою поведінку та керувати нею, а отже, і відповідати за неї. Тому справедливо визнається, що людина не народжується одразу особою. Для цього потрібний тривалий процес фізичного, розумового та морального становлення [2, 22].

Така поступовість розвитку людини обумовлює спроби законодавця встановити як одну з гарантій принципу винної відповідальності її вікові межі. Тим самим він намагається виключити зі сфери застосування кримінально-правових заходів дітей та підлітків, типовий рівень розвитку яких породжує неспростовні сумніви в тому, що вони під час вчинення діянь, заборонених кримінальним законом, можуть усвідомлювати характер та значення своїх дій або керувати ними в ситуації вибору. Учені зазначають, що законодавець під час визначення особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх повинен враховувати не тільки дані фізіології та психології, а брати до уваги й соціальні та етнографічні умови життя неповнолітніх [2, 23].

У науковій літературі існують різні думки щодо періодизації розвитку особи, яка повинна враховуватись для встановлення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність за вчиненні злочини.

Видається доцільним об'єднати їх, виокремивши такі періоди розвитку особи:

- 1) діти віком до 11 років;
- 2) підлітки віком від 11 до 14 років;
- 3) неповнолітні віком від 14 до 16 років;
- 4) неповнолітні віком від 16 до 18 років.

Розглянемо особливості кожної вікової групи та доцільність встановлення щодо них кримінальної відповідальності.

Сьогодні діти дуже рано усвідомлюють себе повноправними членами суспільства через наявність великого обсягу різного роду інформації, яка вільно подається їм через різноманітні джерела, нерідко прагнуть бути суб'єктом тих чи інших суспільних відносин.

У період дитинства особа проходить значний шлях свого індивідуального розвитку: від істоти, не здатної до самостійного життя, — до достатньо адаптованої до природи та суспільства дитячої особистості, яка вже здатна відповідати за свої вчинки. Дитина не може протистояти своїм бажанням, приборкувати свої емоції та вільно керувати своєю поведінкою. Ще менше вона усвідомлює її соціальне значення. Така характеристика осіб цього віку не дає можливості розглядати їх як суб'єктів кримінально-правових відносин.

Не так однозначно вирішується питання про можливість бути суб'єктами злочину осіб у підлітковому віці (від 11 до 14 років). Як правило, цей період розвитку називається критичним, «важким» віком і пояснюється тим, що саме на нього припадає максимально бурхливий біологічний розвиток особи, зокрема статева зрілість, що, своєю чергою, обумовлює суттєві зміни в соціальній позиції підлітка. Підлітковий вік характеризується як період неповної фізичної та соціальної зрілості, підвищеної активності, емоційності та імпульсивності.

Вказані особливості обумовлюють те, що законодавець відмовляється розглядати

осіб віком від 11 до 14 років як суб'єктів злочину. Підтримують законодавця у визначенні мінімального віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, такі дослідники з кримінального права: З.А. Астеміров, А.І. Долгова, Г.М. Мінковський.

Однак, не всі погоджуються із законодавчим визначенням мінімального віку, з якого можлива кримінальна відповідальність. Психологи та педагоги (Т.В. Драгунова, М.В. Матюхіна, Т.С. Михальчик, Н.Ф. Прокіна і ін.) дотримуються іншої позиції, наголошуючи, що саме з 11-річного віку формується свідомість, справжня особистість. У підлітків цього віку виникає самооцінка, критичне ставлення до оточення, прагнення до самостійного життя, вміння розуміти та підпорядковувати свою поведінку нормам колективного життя. Особи цього віку здатні усвідомлювати не тільки фактичний характер своєї поведінки, а й її соціальне значення, відповідати за свої вчинки [2, 37].

Доцільність зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, обґрунтовується також значними змінами, які відбулися в злочинному середовищі серед неповнолітніх. Стан підліткової злочинності викликає занепокоєність та зумовлює необхідність пошуку нових засобів для її попередження, вжиття додаткових заходів з боку державних органів і громадськості, які б сприяли поступовому зменшенню злочинних проявів у середовищі неповнолітніх. За офіційними даними статистики, кожний 12-й злочин, із числа розслідуваних, вчинено неповнолітніми [8]. Відбулися зміни й у структурі злочинності серед неповнолітніх: збільшилася кількість вчинених ними тяжких та особливо тяжких злочинів. Наприклад, 2013 р., згідно даних судової статистики, за тяжкі та особливо тяжкі злочини засуджено 3,3 тис. осіб, що становить 55,6 % від усіх засуджених неповнолітніх [1].

Все частіше неповнолітні вчиняють злочини з корисливих мотивів, з елементами жорстокості, із застосуванням зброї. Зросла кількість злочинів, вчинених особами до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Все це дає підстави стверджувати, що ступінь суспільної небезпечності злочинності неповнолітніх зріс, що, своєю чергою, вимагає реформування системи кримінально-правового впливу на неповнолітніх злочинців.

У старшому підлітковому віці, який починається з 14 років, неповнолітні стають ще більш самостійними, сформованими особами. В своїй поведінці вони керуються не тільки найпростішими правилами, а здатні усвідомлювати більш складні суспільні явища та мати власну думку з приводу кожного з них. Такий рівень розвитку свідомості підкріплюється достатньо високими волевольними здібностями. Все це в сукупності дозволяє стверджувати, що особи у цьому віці здатні усвідомлювати більш складні соціальні зв'язки та наслідки своєї поведінки, а також керувати нею в ситуації вибору. Тому видається доцільним встановити можливість притягнення до кримінальної відповідальності, за загальним правилом, з 14-річного віку за всі злочини.

Наявність в КК України вичерпного переліку злочинів, за вчинення яких підлягає кримінальній відповідальності особа, яка досягла 14 років, викликає дискусію серед науковців щодо питання доцільності передбачити в КК України такий перелік і щодо злочинів, за вчинення яких можна притягнути до кримінальної відповідальності неповнолітню особу лише після досягнення 18-річного віку. Деякі науковці вважають (Н.Т. Куц, П.В. Ліхолат і ін.), що оскільки, за загальним правилом, з 16-річного віку особу можна притягнути до кримінальної відповідальності за вчинення будь-якого злочину, передбаченого Особливою частиною КК, особливий статус неповнолітніх у віці від 16 до 18 років залишається поза увагою КК України і визначається тільки

нормативними актами інших галузей законодавства. Інші вчені (І.О. Кобзар, В.М. Бурдін) не погоджуються з цією пропозицією, вважаючи, що немає потреби в КК України дублювати положення інших галузей законодавства.

Дослідження плюралізму думок щодо особливостей неповнолітніх різних вікових категорій як суб'єктів злочину дає можливість зробити висновок про недосконалість та неоднозначність норм КК України щодо визначення віку, з досягненням якого особа може підлягати кримінальній відповідальності.

Не таким суперечливим, однак не менш важливим є дослідження проблеми встановлення осудності неповнолітнього як суб'єкта злочину.

Осудність та вік особи, яка вчинила злочин, встановлені законом як ознаки суб'єкта злочину, тісно пов'язані між собою, взаємообумовлюють та доповнюють одна одну у складі злочину [4, 123]. Тому недоцільно розглядати вік особи як ознаку суб'єкта злочину без дослідження питань осудності.

Особистісні особливості неповнолітніх, наприклад, пов'язані з віком, станом здоров'я і рівнем соціального розвитку впливають на їх психічне ставлення до діяння та його наслідків, сприйняття фактичних обставин, що виражають юридичну сутність того чи іншого злочину.

З'ясування соціально-психологічних особливостей особи завжди передбачає дослідження закономірностей формування певної внутрішньої структури особи, а також виконання нею функції регулятора поведінки. Залежність здатності керувати своєю поведінкою від вікового розвитку здавна констатується суспільною думкою. Це, своєю чергою, є основою для особливого ставлення до діянь дітей і підлітків, які вчиняються ними з порушенням норм моралі чи права.

Стаття 19 КК України визначає поняття осудності (ч. 1) як здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними і поняття неосудності (ч. 2) як неможливість усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. Однак, норма закону не враховує особливостей щодо визначення неосудності неповнолітніх осіб зважаючи на їх вікову незрілість, психічний та фізіологічний розвиток.

Сьогодні значна частина неповнолітніх опинилась в умовах соціальної та педагогічної занедбаності, мають ті чи інші порушення соматичного та психічного характеру. Проблема відставання у психічному розвитку набула особливого значення. Однак, чи можна таке відставання вважати хронічним психічним захворюванням, тимчасовим розладом психічної діяльності, недоумством або іншим хворобливим станом психіки з тим, щоб віднести його до медичного критерію неосудності?

В кримінально-правовій літературі такий стан неповнолітнього визначається як затримка у психічному розвитку, зумовлена віковими та медико-біологічними особливостями неповнолітньої особи. Для визначення такого стану неповнолітнього серед науковців домінуючим є поняття «вікова неосудність» [5, 140].

КК України не передбачає застосування поняття «вікова неосудність» та не захищає прав окресленої категорії осіб. Однак, певні норми, що стосуються цього інституту, містяться у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України). Стаття 486 КПК України зазначає: «...для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати

значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза ... Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, може бути призначена психологічна експертиза» [3].

Пленум Верховного Суду України у постанові від 16.04.2004 № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» також визначає обов'язок суду досліджувати розумовий розвиток неповнолітнього: «за наявності даних, що свідчать про розумову відсталість неповнолітнього, ... має бути призначена судова психолого-психіатрична або педагогічно-психологопсихіатрична експертиза для вирішення питання про наявність чи відсутність у неповнолітнього відставання у психічному розвитку, про ступінь такого відставання, встановлення стану його загального розвитку з метою з'ясувати питання про те, чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними» [7].

Тому, зважаючи на інтелектуальні, психологічні та інші особливості неповнолітніх доцільно підтримати науковців, які пропонують доповнити КК України положенням про вікову неосудність. Адже тільки за таких умов неповнолітнім із затримкою у психічному розвитку буде гарантоване право на об'єктивне ставлення у вину.

Висновки. Аналіз норм законодавства, які регламентують особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, дає підстави вважати, що деяких із них потребують вдосконалення та подальшого розвитку. Установлюючи особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх законодавець мав на меті сприяти врахуванню вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку неповнолітніх, які вчинили злочин. Однак є певні труднощі в досягненні цих цілей.

По-перше, залишається актуальним питання щодо доцільності зниження встановленого у КК України віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Видається доцільним підтримати тих науковців, які пропонують таку періодизацію віку неповнолітніх: діти віком до 11 років — перебувають поза сферою кримінально-правового впливу і не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності; неповнолітні віком від 11 до 14 років — притягуються до кримінальної відповідальності лише за вичерпний перелік злочинів та за умови підтвердження висновком експертизи відповідності фактичного рівня розвитку їх хронологічному віку, достатньому для винної відповідальності; неповнолітні від 14 років — притягуються до кримінальної відповідальності за усі, передбачені КК України злочини, за винятком тих, що можуть бути вчинені тільки після досягнення 18-річного віку.

По-друге, вважаємо за доцільне доповнити ч. 2 ст. 19 КК України положенням, яке б поряд з медичною неосудність визначало і вікову неосудність та гарантувало право на об'єктивне ставлення у вину неповнолітнім із затримкою у психічному розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2013 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/169EB9789B839EF9C2257B4B002E5ABD>

2. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія / В. М. Бурдін. — К.: Атіка, 2004. — 240 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page?text=%E5%EA%F1%EF%E5%F0%F2%E8%E7%E0>

4. Павлов В. Г. Квалификация преступлений со специальным субъектом / В. Г. Павлов. — СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2011. — 374 с.

5. Павлов В. Г. Субъект преступления / В. Г. Павлов. — СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. — 318 с.

6. Павловська А. А. Кримінальна відповідальність неповнолітніх: вікові особливості / А. А. Павловська // Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. — 2013. — № 2. — С. 156–159.

7. Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/e6cf63d360ae10eec2257101004e7995count=9021.0712>

8. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28documents%29/9A539844EB54F3EBC2257B7C0037FDFF>

УДК 343.22

Устрицька Н. І., доцент кафедри кримінально-правових дисциплін ЛьвівДУВС, к.ю.н.

Врахування санкції статті Особливої частини КК України при встановленні суб'єкта складу злочину

У статті розглядаються випадки, коли при встановленні суб'єкта складу злочину доводиться звертатися до санкції статті Особливої частини КК України. Обґрунтовується, що вид покарання дає можливість визначити зміст ознак суб'єкта складу злочину.

Ключові слова: суб'єкт складу злочину, спеціальний суб'єкт складу злочину, санкція, покарання.

В статье рассматриваются случаи, когда при установлении субъекта состава преступления приходится обращаться к санкции статьи Особенной части УК Украины. Обосновывается, что вид наказания дает возможность определить содержание признаков субъекта преступления.

Ключевые слова: субъект, специальный субъект, состав преступления, санкция, наказание.

The article deals with cases where installing a subject of a crime have to go to the relevant article of the Criminal Code of Ukraine. Substantiates that kind of punishment makes it possible to determine the content of the subject signs of a crime.

Key words: subject, special subject of the crime, sanction, punishment.

Актуальність. З встановленням суб'єкта злочину правозастосовна практика стикається повсякчас. У кожному кримінальному провадженні треба вирішити, чи є підстави визнати особу, яка вчинила певне діяння, суб'єктом злочину, чи наділена вона відповідними ознаками. Справа ще й в тому, що посягання на деякі суспільні відносини можуть бути вчиненні лише обмеженим колом осіб. Саме тому наведене питання має важливе практичне значення, оскільки воно обумовлює законність та обґрунтованість притягнення особи до кримінальної відповідальності, правильну кваліфікацію вчиненого діяння.

Стан дослідження. Питання, які стосуються суб'єкта злочину, здавна були предметом уваги теоретиків кримінального права. Зокрема такі науковці як Д.В. Бараненко, В.М. Бурдін, Р.Л. Максимович, В.О. Меркулова, Н.А. Орловська, Т.М. При-